

DEMOKRATİK HUKUK DEVLETİNDE SİVİL İTAATSİZLİK OLGUSU

Sibel Yılmaz*

Özet: İnsanlık tarihi boyunca insanların birbirleri üzerinde tahakkümü ve bu tahakküme karşı direnç var olagelmıştır. İktidar karşısında direnmek insanların ontolojik yapısının sonucudur, dolayısıyla kaçınılmaz bir durumdur. Direnme tarihini şiddetin ve yaratıcılığın tarihi olarak ayırabiliriz. Sivil itaatsizlik yasadışı, barışçıl bir protestodur ve insan yaratıcılığının ürünüdür.

Bu çalışmada modern devletlerde iktidar şiddet ilişkisi incelendikten sonra, sivil itaatsizlik eylemlerinin kavram olarak açıklaması yapılacak, sivil itaatsizliğin alternatif konuşma yöntemi olduğu, dolayısıyla demokrasinin işlerliğine katkısı gösterilmeye çalışılacak, şiddeti bir tavır olarak reddeden bu eylemlerde şiddetin neden ortaya çıktığını sorgulanacaktır. Hukuk devleti olduğunu iddia eden bir devletin özellikle kolluk gücü ve yargı organlarıyla, sivil itaatsizliğe yaklaşımının nasıl olması gerektiği üzerinde durulacaktır. Sivil itaatsizlik eylemlerinin olumlu sonuç verdiği örnekler- dünya ve Türkiye açısından- ile özellikle TÖS davalarındaki mahkeme kararları üzerinde durularak konu açıklanacaktır. Sivil itaatsizlik yasal yollar tüketildiğinde başvurulabilecek bir çare olabilir. Devletin sivil itaatsizliği tehlike olarak gören yıkıcı tepkileri sivil itaatsizliğin demokrasilerde düzeltici rol oynamasını engelleyecektir.

Anahtar Sözcükler: Sivil itaatsizlik, demokratik devlet, hukuk devleti, şiddet, direnme.

---

*Ankara Üniversitesi, Hukuk Fakültesi

Giriş

Modern devletin şiddet kullanma tekeline sahip olduğu genellikle kabul edilmektedir. Denetim gücü merkezleşen ve tekelleşen devlet, toplumsal huzuru bozan şiddeti kontrol etmekte ve etkin bir biçimde sınırlandırabilmektedir. Devlet bu kontrolü keyfi bir biçimde değil hukuk aracılığıyla yapmaktadır. Diğer bir deyişle modern devletlerde şiddetin kullanılma/engellenme sürecini yönetecek olan yapı hukuktur (Çelebi, 2010:296; Gülenç, 2010:59).

İstenmeyen şiddete karşı bir tür karşı-şiddet mekanizması olan hukuk çıplak şiddetten daha güçlü olmak zorundadır (Yakupoğlu, 1997:7). Burada paradoksal bir durum mevcuttur. Şiddetin bireysel ve keyfi kullanımını yasaklamaya çalışan hukuk, bunu ancak içerdiği şiddet ile gerçekleştirebilir. Böylece şiddet modern devletin hukuk düzenine içsel bir olgu halini alır (Gülenç, 2010:59).

Şiddete karşı şiddet şeklindeki çarpışmada devletin üstünlüğü daima mutlak olmuştur; ancak bu üstünlük devletin iktidar yapısını korumasıyla mümkündür (Arendt, 1997:54). Halkın itaatten kaçındığı bir durumda iktidar, itaati sağlamak için ister istemez fiziki kuvvete, şiddet ve tehdide başvurma yoluna gidecektir (Kapani, 2007:92). Çünkü iktidar kaybı halinde iktidarın yerine şiddeti ikame etme eğilimi artacaktır. O halde iktidar ve şiddet arasında negatif bir korelasyon olduğunu kabul edebiliriz. Devlet, iktidarını rızaya dayandırdıkça şiddetten uzaklaşacak, aksine bu iktidarın meşruluk zemininde çatlaklar oluştuğunda bu çatlaklara şiddet sızacaktır. Bu meşruiyet dengesinde, yöneten yönetilen arasındaki fark “karşıtlık” haline gelmeye başladığında, hukuk ve şiddet ilişkisindeki esas sorun barışçıl çözümlerle bu sorunun halledilip halledilemeyeceği meselesi haline gelmektedir. Sivil itaatsizlik barışçıl bir politik ifade olarak iktidarı, şiddetsiz bir biçimde, bu dengede olması gerektiği yere çağırabilir. Sivil itaatsizlik bu çağrıda siyasi iktidardan kendi tavrını belirlemesini beklerken, şiddetsizliğiyle de bu seçimde aslında iktidara yol göstermiş olmaktadır.

Hukuk sadece siyasal ve toplumsal düzenlemeler için kullanılan bir araç değildir; aynı zamanda “adalet” ideali ile ifade edilen daha üstün bir amaca yönelmesi beklenen (Ergül, 2010:29) bir yapıdır. Sivil itaatsizlik hukukun kamu düzenini koruma işlevi ile adaleti sağlama işlevinin sınırlarının belirsizleştiği, bu iki işlevin karşı karşıya geldiği yerde ortaya çıkan bir çözümdür.

Hak Arama Modeli Olarak Sivil İtaatsizlik

Güç kullanma tekeline, yargı makamlarına, eğitim kurumlarına sahip organize bir güç olan devlet bireye oranla çok güçlü konumdadır ve bu gücün belirlenmiş kurallar dışında kullanılması tehlikesi her zaman mevcuttur. Bu güç, hukuk kurallarının dışında kullanılarak bireylerin özgürlüklerini kısıtladığında ve hatta ortadan kaldırdığında, bireylerden koşulsuz bir itaat isteyip gücünü mutlaklaştırma yoluna gittiğinde birey-devlet mücadelesi ortaya çıkacaktır. Siyasal iktidarın baskı aracına dönüştüğü ve meşruluk zemininin sarsıldığı bu durumda iktidara karşı direnmek hak halini alacaktır.

Direnme hakkı sivil itaatsizliği tanımlamada ve algılamada anahtar rol niteliğine sahip bir kavram ve eylem tarzıdır (Anbarlı, 2001:320). Direnme hakkının mahiyeti ve kullanılma biçimleri toplum düzeninde yaratılan dengesizliklerin, baskı yönetimlerinin, haksızlıkların zaman içerisinde farklılık göstermesine bağlı olarak değişmiştir. Günümüz modern demokratik devletlerinde direnme hakkının aldığı yeni şekil sivil itaatsizliktir (Coşkun, 2002:76).

Anayasal bir rejimi işletebilmek için yurttaş, gerekli derecede kendi davranışlarını demokratik otoriteye teslim eder. Ancak kendi “adalet anlayışını” ona teslim etmez (Rawls, 2011:172). Yurttaşın hak ve özgürlüklerini yok sayan, yasanın kendisine tanıdığı yetkileri aşan, insanlara zulmeden iktidara karşı, itaat etme yükümlüğü sona erer; bu iktidara karşı direnmek hak halini alır (Coşkun, 2002:76). Çıkarılan yasalar yurttaşın “adalet anlayışı”nın sınırlarını aşıyorsa (Rawls, 2011:172) veya egemen durumda olan çoğunluk, şekli yönden karar verme yetkisi içerisinde kalırken içerik bakımından bu yetkiyi aşıyorsa (Ökçesiz, 1994:159) sivil itaatsizlik düşünülebilir.

Direnme hakkı, “özgürlük” ve “insan onuru” nu üstün değerler olarak kabul eden, dolayısıyla her şeyi kayıtsızca ve sorumsuzca mubah görmeyen hukuk düşüncesinin özüdür. İnsanın kendinde barındırdığı, özgürlüğünü ve onurunu koruyan yapısı onun direncidir ve bu direnç ondan alındığında her şeyi alınmış gibidir. Bu korumanın konusu olan insan yapısı doğal ve kültürel özellikler ve sınırlar taşırken, siyaset ve hukukun da ana unsurlarını oluşturur. Bugünkü hukuk devleti düzenine direnilerek kavuşulmuştur. Dolayısıyla hukuk devletinin düşünsel temelinde direnme hakkı yatar. Hukuk devletinin düzeni insanın direncini olanaklı kılan bir yapı olmak zorundadır. Hukuk devletinin dışında yönetim anlayışlarında düzeni sağlamak için tebaa itaatinden hareket edilirken, hukuk devleti kişinin direncini, direnme hakkını esas almakla bunlardan ayrılır (Ökçesiz, 2004:124-127).

Hukuk devletlerinde çağdaş değerlere bağlılık bize, bu değerlere aykırılık durumunda beklenen itaati sunmama görevi yükler. Yani itaat etmeme yeri geldiğinde hem görev hem de bir haktır. Konusuz, pozitifleşmemiş böyle bir tutum haktan önce “haklılık“ durumunu yansıtır. Bu haklılık öznenin direnmeye olan temel hakkını ve bu hakkını kullandığı konunun haklılığını içerir. Sivil itaatsizlik eylemleri bu anlamda, biçimsel ve içeriksiz direnme hakkına dayanır ve bu hakkın uygulamasını oluşturur. Sivil itaatsizlik, ilk bakışta yasadışı görünmesine rağmen hukuk devletinin kendi düzeltimi ve gelişimi için ihtiyaç duyabileceği direnme biçimidir (Ökçesiz, 2004:127).

Sivil İtaatsizlik Tanımı

Sivil itaatsizlik kavramı düşünürlerce değişik biçimlerde tanımlanmaktadır. Örneğin Habermas’ a göre, sivil itaatsizlik yalnızca kişiye özgü inançların temel alınmayacağı ahlaki bir protestodur. (Habermas, 1995:10). Frangberg sivil itaatsizliği, bilinçli bir norm ihlalden oluşan; sembolik, kamuya açık ve normatif olarak temellendirilmiş bir protesto niteliğinde; norm ihlalinin hukuki sonuçlarına katlanmaya hazır olan ve protesto araçları normatif bir sınırlanışı içeren; böylelikle şiddetsizlik ilkesine bağlı bulunan bir eylem olarak tanımlamıştır (Ökçesiz, 1995:10). Ökçesiz’e göre ise “Sivil itaatsizlik, hukuk devleti idesinin içerdiği üstün değerler uğruna kamuya açık ve yasaya aykırı olarak gerçekleştirilen, bu sırada üçüncü kişilerin daha üstün bir hakkını çiğnemeyen, barışçıl bir protesto edimidir.” (Ökçesiz, 1995:13).

Tanımlar değişebilse de, sivil itaatsizliğin belli özelliklerinin onu farklı kıldığını söyleyebiliriz: “Sivil itaatsizlik yasal protesto biçimlerine karşı bir hukuki normu çiğnemesiyle; bencil ve olağan hukuk ihlallerine karşı dikkate ve saygıya değer ahlaki-siyasi motivasyonla işlenmesiyle; gizlice işlenen kriminal fiillere karşı kamuya açık olmasıyla; geleneksel, klasik direnme hakkı, devrim, ihtilal, hükümet

darbesine karşı duruma göre kamuya açıklığı ve şiddetsizliğiyle; siyasi teröre ve dinsel fanatizme karşı, protesto edilen devlet ediminin haksızlığının diğer üçüncü kişilerce de görülebilir, anlaşılabilir ve yine kendisinin kaba güçten arınmış olmasıyla; ileri sürülebilecek samimiyetsizlik iddialarına karşı edimin sonuçlarına katlanmaya hazır bulunmak tutumuyla temelde ayrılmaktadır.” (Ökçesiz, 1995:12-13).

Sivil İtaatsizlik Olgusunun Temel Unsurları

A. Yasadışılık

Sivil itaatsizlik, haksız bir uygulamaya karşı bütün yasal yollar denendikten sonra girilen yasadışı bir eylemdir. Sivil itaatsiz, anayasal düzenin temel ilkelerine veya toplumsal sözleşmeye esastan bir itirazda bulunmaz. Sivil itaatsizlik genel olarak adaletli olduğu varsayılan bir sistemde, sistemin kendisine değil tek tek haksızlıklara karşı yapıldığından ideolojik ortaklık da gerektirmez. Zaten sivil itaatsizlik örgütlenmelerinin başarısı, “farklı eğilimlerin çabalarını ortak bir hedefe yöneltme kapasitesiyle” doğru orantılıdır (Coşar, 2001:10,14). Sivil itaatsizlik eylemlerinde çığneden yasayla karşı çıkılan hukuka aykırılığın özdeş olma zorunluluğu yoktur. Hatta sivil itaatsizlik olaylarının büyük bir kısmı dolaylı olarak gerçekleştirilir (Ökçesiz, 1993:657).

B. Alenilik, hesaplanabilirlik

Alenilik eyleme katılanların kendilerini gizlememeleri ve eylemin kamuoyunca algılanabilir özellikte olmasıdır (Coşar, 2001:11). Sivil itaatsiz, sadece mağdurun değil herkesin yapılan haksızlığa tepki göstermesi gerekliliğinden hareket eder (Anbarlı, 2001:324). Bazı istisnai durumlarda eylemin başlangıçta aleni olması sivil itaatsizliğin başarısız olmasına yol açabilir. Fakat daha sonra bunun mutlaka kamuoyuna duyurulması gerekir. Çünkü sivil itaatsizlik eylemlerinde nihai amaç anlaşmazlık konusu tartışmayı, düşünce oluşturma sürecini yaygınlaştırıp yoğunlaştırmaktır (Ökçesiz, 1994:123).

Hesaplanabilirlik ise eylemin seyri ve sonuçlarının eylemin başında söylenenlere uygun olmasıdır. Bu, ayrıca eylemcinin samimiyeti ve inandırıcılığının; söyledikleriyle yaptıklarının uyum içinde olmasının ifadesidir (Coşar, 2001:11).

C. Politik ve hukuki sorumluluğun üstlenilmesi

Sivil itaatsizlik eylemcisi eylemini kamuoyunun gözleri önünde gerçekleştirerek politik sorumluluğu üstlendiğini göstermektedir (Coşar, 2001:11). Hukuki sorumluluk konusunda ise bazı teorisyenler hukuki sorumluluğu üstlenmeyi, eylemcilerin samimiyetlerinin bir ifadesi olarak algılanıp, eylemin çare etkisini güçlendireceği gerekçesiyle savunurlarken, diğerlerine göre meşru düzeyde girilen bir eylemden dolayı cezalandırmayı kabul etmek doğru değildir (Coşar, 2001:12). Sivil itaatsiz, somut yaptırım tarzını göze alma ve ona katlanmakla, çağrıda bulunduğu kamuoyuna ve siyasi karar organlarına, sistemi sorgulamadığını, onun temel değerlerine ve bunlar üzerine kurulu hukuk düzeninin mantığına katıldığını, hatta protestosunu onlar adına gerçekleştirdiğini (Ökçesiz, 1994:128; Coşar, 2001:13) ve içten olduğunu göstermektedir (Ökçesiz, 1995:14). Sivil itaatsizliğin öncülerinden olan Gandhi ve Thoreau yaptırma katlanmayı eylemlerini destekleyen unsurlar olarak ele almışlardır. Gandhi bu tutumu eylemi daha dramatize etmek, sempatiyle beslemek amaçlı kullanmıştır.

D. Şiddetsizlik

Habermas, sivil itaatsizlik eyleminde gerçekleştirilen ihlalin sembolik olduğunu buradan da protestonun barışçı (şiddeti içermeyen) araçlarla sınırlanması gerektiği kuralını çıkarır. Şiddetin ne olduğu, sınırının nerede başladığı ise tartışmalıdır (Coşar, 2001:12). Şiddetsizlik, kaba güce başvurulmaması gereği, eylemde kullanılan araçların ve yöntemlerin güç kullanımı ile ilişkileri ve değerlendirilmesi, güç kullanımını onaylayanların getirdikleri nitelermeler ve sınırlamalar sivil itaatsizliğin kurucu öğeleri alanında tartışılmaktadır (Ökçesiz, 1995:8). Kabul gören anlayış eylemin, karşıtlarının veya olayın dışındaki üçüncü kişilerinin fiziki ve psikolojik bütünlüklerine zarar vermemesi gerektiği yönündedir (Coşar, 2001:12).

İtaatsizliğin sivil olabilmesi için kesinlikle şiddetten kaçınılması gerekir (Ökçesiz, 1994:118). Şiddet, şiddet tehdidi, açık ya da gizli sabotaj, şantaj ve saldırı gibi eylemler sivil itaatsizlikle bağdaşmaz (Sağlam, 2007: 256). Sivil itaatsizlik genelde düşmanlıkları derinleştirmenin değil, düşmanlığı gidermenin; karşıtını yok etmenin değil, ikna etmenin bir yöntemi olarak düşünüldüğü için, şiddet kullanmak sivil itaatsizliğin hedefleriyle uyumsuz (Coşar, 2001:12). Devlet şiddetinin sınırı özgürlük ve yasayla sınırlandırıldığı gibi, sivil itaatsizin şiddeti de üçüncü kişilerin özgürlükleri ve temel haklarıyla bağlıdır (Ökçesiz, 1994:122).

Şiddetsizlik eşiği aşıldıktan sonra yapılacak adalet çağrılarında, ahlaki iknaya dönmek imkansızlaşır. Şiddete başvurmak, ikna etmenin ve müzakerenin etkililiğini zedeler. Müzakere hedefleri uğruna şiddete dayalı zorlamada bulunmak, kamusal iletişimi sağlamak amaçlı başvurulmuş stratejiye aykırıdır. O halde protestonun ölçeğinin sınırı şiddet içermeyen zorlama noktasına çekilmelidir (Allen, 2011:141).

E. Ortak adalet anlayışına/ kamu vicdanına yönelik bir çağrı

Sivil itaatsizlik kamuya çağrı işlevine sahiptir. Rawls'a göre bu çağrı belli ölçüde adil, demokratik bir sistemde, yurttaşların politik sorunları çözerken dayandıkları ve anayasayı yorumlarken ölçüt aldıkları bir "kamusal adalet" anlayışını referans alır (Rawls, 2001:58). Rawls'un ortak adalet anlayışı kavramı kaynağını toplum sözleşmesi modelinden almaktadır (Coşar, 2001:13). Böyle bir sözleşme veya tüm temel hakları güvenceye alan bir anayasa mevcut olmasa dahi ortak adalet kavramı anlamını devam ettirecektir.

Sivil itaatsizlik kişisel çıkar arayışlarının ötesinde kamusal yarar ve hedeflere yönelik siyasi bir protestodur (Ökçesiz, 1994:125), Sivil itaatsizlik yoluyla bir azınlık grup, çoğunluğu yaptıklarının bu şekilde anlaşılmasını isteyip istemediğini gözden geçirmeye ya da ortak adalet anlayışına uygun olarak azınlığın taleplerini tanımak isteyip istemediğini incelemeye zorlar (Coşar, 2001:13). Bireysel çıkarlar veya toplumun diğer üyelerinin haklarının gaspına yol açacak grup çıkarları, kendisine ortak adalet anlayışını temel alan sivil itaatsizliğin gerekçeleri olamaz (Coşar, 2001:13).

F. Eylem ciddi haksızlıklara karşı yapılır ve haksızlıkla makul bir ilişki içerisindedir

Ciddi haksızlıkların ne olduğu tartışmalıdır. Rawls kurduğu adalet teorisinden yola çıkarak eşit özgürlükler ve fırsat eşitliği ilkelerinin ihlal edilmiş olmasını ve haksızlığın politik muhalefete rağmen uzun süredir devam etmesi gerekliliğini şart koşar (Coşar, 2001:15). Eylemler haksızlıkla makul bir ilişki içinde olmalıdır.

Çatışma sürecinde hangi eyleme karar verilirse verilsin, çatışma sona erdikten sonra ortaya çıkan durumun hedefe yönelik istenen duruma uygun olması gerekir (Galtung, 2001:212).

Sivil İtaatsizliğin Meşruluğu

Modern anayasal devletin meşruluğunun ölçütü, özgür yurttaşlarca tanınan ve herkes için anlaşılabilir olan ahlaksal ilkelerdir (Sağlam, 2007:253). Modern anayasal devlet, yurttaşlarından itaati ancak, kendileriyle yasal olanın meşruluğunun gösterilebildiği-ve gerektiğinde de gayrimeşru olarak bir kenara itebildiği, tanınmaya değer ilkelere dayandığı ölçüde isteyebilir. Demokratik hukuk devleti, meşruluğunu yalın bir yasallığa dayandırmadığı için yurttaşlarından koşulsuz bir itaati değil yalnızca nitelikli bir itaati isteyebilir (Habermas, 1995:39,40). Bu nitelikli itaat “sivil itaat” olacaktır. Sivil itaat, hukuk devletinde yurttaş tarafından direnme hakkının sürekli güncel tutulduğu bir tavidir (Ökçesiz, 2004:126).

Hukuka itaat yükümlülüğü sorunu esasen bireylerin içinde yaşadıkları toplumun hukukuna sadece hukuk olduğu için itaat etmek gibi bir ahlaki yükümlülüğünün olup olmadığı hususudur. Yani asıl sorun kişilerin belli bir hukuk normuna veya hukukun tamamına yönelik itaatsizliğinin ahlaken ne zaman meşru sayılacağıdır (Gürler, 2010:86). Meşru bir sivil itaatsizlik düşüncesinin temeli, “demokratik hukuk devletinde dahi yasal düzenlemelerin gayrimeşru olabileceği” düşüncesidir (Sağlam, 2007:253). Rawls’un tezi demokrasilerin ahlaki temellere sahip olması gerektiğinde temellenir ve bu nedenle ona göre adaletin tesisi, yasanın meşruiyet sorunu, hukukun içermesi gereken ahlakilikle ilgilidir. Sivil itaatsizliğin referansı da zaten, “politik düzenin temelinde yatan ortak adalet anlayışı”dır (Arendt, 2001:86).

Sivil itaatsizliği direnmeden ayıran fark, hukuk devletinde sivil itaatsizliğin meşruluğunun, hukuk devletinin meşruluğunun reddine dayanmamasıdır. Aslında karşılıklı meşruluk tanınması söz konusudur. Sivil itaatsizlik devletin hukuk devleti olamadığı yerde onu hukuk devleti olmaya çağıran ama hukuk devletinin yolları tıkandığında veya beklenen yardım gelmediğinde (Ökçesiz, 1993:737) devreye giren bir çağrıdır. Kanuni olduğu halde kamu vicdanında meşru olamayan bir durumun değiştirilmesinden başka yol kalmaması sivil itaatsizliğin dayandığı temel ilkedir (Karatay, 2011: 205).

Demokratik Hukuk Devletinde Sivil İtaatsizliğin Yeri

Kaboğlu’na göre duyarlılıktan direnmeye giden yolda birey olma bilinci vurgulanmalıdır; çünkü birey olma bilincinin zayıflığı, otoriter rejimlerin oluşması zeminini hazırlar. Siyasi otoritenin özgürlükleri çiğnemesine engel olmak için bireyin yönetime katılması çağdaş demokrasilerin esaslı unsurudur (Anbarlı, 2001: 323,325). Sivil itaatsizlik hukuk devletinde birey olmanın bir ifadesidir ve her şeyden önce olgun siyasi bir kültürde yurttaşlara bu katılımın biçimlerini ve boyutlarını öğretmektedir. Buna paralel olarak da toplumsal örgütlenme derecesi yoğunlaşmaktadır. Bu da hak ve özgürlüklerin yaratılmasının/genişletilmesinin (Dağtaş, 2008:8; Anbarlı, 2001:323), çoğunlukçu demokrasinin çoğulcu ve katılımcı demokrasiye dönüşmesinin (Tanör, 1993:703) yani demokratikleşmenin lokomotifini işlevini görmektedir (Dağtaş, 2008:8).

Ağır haksızlıkların yaşandığı durumlarda şiddet içeren gelişmeler başlamadan sivil itaatsizlik emniyet supabı işlevini görecektir (Ökçesiz, 1994:159). Çünkü

adillik beklentisi olmasa gerçekleşecek olan kısasa kısas şiddettir. Duyguların bastırılması, şiddet içeren şekilde ortaya çıkmasına yol açacaktır. Şüphesiz ortaya çıkan şiddet yine şiddet doğuracaktır. Sivil itaatsizlik yoluyla düşüncelerin ifade edilmesini mümkün kılan bir toplumda bu şiddet döngüsü tehlikesi bertaraf edilmiş olur.

Arendt'a göre politika şiddeti dışlayan bir insancıl etkinlik olduğundan sivil itaatsizlik anayasal bir yapı altında şiddet içermeyen politik eylemin kendisidir (Toker, 2008:88). Sivil itaatsizlik politik eylemin taşıyıcısı olarak yurttaşı ve yurttaşlar arası kamusal iletişimi tanımlayan bir demokrasi anlayışında dönüştürücü değişirici role sahiptir. Sivil itaatsizlik, ancak kamusal nitelik taşıdığına değişirici/dönüştürücü güce sahip olacağına ilişkin görüşlerle, örneğin Habermas'ın yasanın geçerliliğinin kamusal alanda, yani yurttaşların iletişimsel eylem alanında tesis edilmesi gerektiği teziyle birleştirildiğinde demokrasi için olmazsa olmaz haline gelmektedir (Toker, 2008:89). Sarıbay, Habermasçı bir demokrasi anlayışından yola çıkarak "diyolojik demokrasi" anlayışını benimser. Diyolojik demokrasi, "diyalog, müzakere ve tolerans aracılığıyla hem bu doğrultuda kamusal alanın yeniden inşasının mümkün yolu hem de kamusal alanın o doğrultusunun gerçekleşmesiyle yaklaşılacak bir idealdir" (Coşkun, 2007:101). Müzakereci demokratik ideal, ikna ve gerekçe ortaya koymaya dayalı kısıtlanmış bir karşılıklı konuşmanın yeğlenerek gözdağı ve şiddetin reddiyesidir (Allen, 2011:129). Kurum-ötesi ya da yasa-ötesi kamusal protestolar, müzakereci demokratlara, müzakere için gerekli ideal koşullar eksik olduğunda anayasal düzende sürmekte olan haksızlıklar hakkında yapılacak kamusal iletişimi nasıl kolaylaştırabilecekleri konusunda uygun bir model sağlar (Allen, 2011:130).

Sivil itaatsizliğin dönüştürücü rolü, müzakereci bir çerçevede kurulacak meşruiyetin önemli bir parçasını oluşturur. Sivil itaatsizlik tarafından oluşturulan alternatif konuşma biçiminin dayanağı "içtenlikli, nazik, karşı tarafı muhatap alan, dinlemeyi bilen, ikna olmaya hazır bir tutuma sahip olan insanlar" aracılığıyla gerçekleştirilecek bir konuşma adabıyla iletişim odaklı bir kamusal alan anlayışdır (Coşkun, 2007:101). Düzenli ve özgür seçimle anayasayı yorumlamak durumunda olan bağımsız mahkemelerle birlikte, dikkatli ve ölçülü olarak başvuru sivil itaatsizlik eylemleri adil kurumların korunmasına ve güçlenmesine katkıda bulunarak anayasal sistemin istikrarını sağlar (Sağlam, 2007:256- Rawls, 2011:177).

Sivil itaatsizlik modern hukuk devletlerinde, bu rejimlerin anayasalarında öngörülen değişik düzeltme mekanizmalarına benzer işleve sahiptir (Sağlam, 2007:256). Sivil itaatsizlik, yurttaşlar için kendilerini sorgulamanın ve politik kararların yanlışlığını vurgulamanın (Sağlam, 2007:256) bir aracı, atılan adımlar üzerinde bir kez daha ciddi düşünülmesinin (Rawls, 2011:173) bir imkânı olarak görülebilir. En somut örneğiyle, savaş; şiddet ve zor içermesinden dolayı politika adına ve insanlığa karşı suç adına reddedilirse ve bu yönde gerçekleştirilen sivil itaatsizlik eylemleri, diyalojik alanı açabilir ve kamusal yargıya yol açabilirlerse, devletlerin diğer devlet ya da gruplar üzerindeki baskısını kaldırmayı sağlayabilir (Toker, 2008:90).

Gerçek anlamda bir hukuk devleti, sivil itaatsizliği yapısında gerekli olabilecek düzeltmeler için bir çağrı mekanizması olarak görüp (Dağtaş, 2008:45) bu çağrıya duyarlı yaklaşmalıdır. Kendinden emin olan her hukuk devleti sivil itaatsizliği,

siyasi kültürün zorunlu unsuru olduğu için normalleşmiş bir yapı taşı olarak algılar (Habermas, 1995:32).

Dünyada Sivil İtaatsizlik Örnekleri

Sivil itaatsizliğin konuları çok farklı olabilir: Olağanüstü durum kanunlarının protestosu, cephaneye depolanmasına karşı askeri sahaya ağaç ve çalı dikimi, asker alma dairesi önünde celp belgeleri yakılması ve oturma, nüfus sayımını boykot çağrısı, orta menzilli füzelerin yerleştirilmesini protesto amacıyla 90 profesörün bir günlüğüne işi bırakmaları, GDO' lara karşı eylemler, ırk ayrımının kaldırılması için yasaklanmış gösteriler, atom enerji santralının kurulmasına mukavemet...

Sivil itaatsizliğin öncülerinden olan Mahatma Gandhi (1869-1948) Güney Afrika'da bütün Hintlilerin parmak izlerinin alınması, kaydedilmeleri ve polise kayıtların yapılıp yapılmadığını araştırmak amacıyla Hintli evlerine izinsiz girebilme yetkisi veren kanunu protesto etmek için, itaatsizlikte bulunmuş ve tutuklanmıştır (Artuk, 1993:725). Hindistan' da sömürge yönetiminin tuz yapımı yasağına karşı, on binlerce insan birer tas deniz suyunu buharlaştırarak sembolik bir şekilde yasayı çiğnemişlerdir. Sivil itaatsizliğin hedefindeki diğer nokta geleneksel ve dinsel yasaklar olmuştur. Dokunulmazlar'ın (paryalar) köy kuyularını elde etme hakkı bu eylemler yoluyla gerçekleşmiştir.

1950-1970 yılları arasında ABD' de ırk ayrımcılığını reddetmek için otobüs, dükkân kilise, lokanta gibi yerlerde "sit-ins" eylemleri sonucunda elde edilen kazanımlar mahkeme kararları ve yasalarda ifadelerini bulmuştur. Vietnam savaşı günlerinde "çağrı belgeleri" daha sonraları da bayrak yakma eylemleri sembolik protestoların kitlesel örnekleridir. Bayrak yakma eylemi, Federal yüksek mahkeme tarafından söz ve ifade özgürlüğünün bir yolu sayılmıştır (Tanör, 1993:702).

Nazi işgaline uğrayan Danimarka'da, Naziler Yahudilerin sırtlarında altı uçlu sarı yıldız işaretleriyle dolaşmalarını buyurmuşlardır. Bu ülkenin insanları, başta kral Christian olmak üzere, ırkçı ve faşist buyruğu göğüslemek ödevini vicdanlarında duymuşlar ve hepsi sarı yıldızlı giysiler giymiştir. Naziler, kral'ın hasta olduğunu bildirip saray dışına çıkamayacağını (!) açıkladığında ise bütün ülke insanları saraya ve krala çiçek götürme toplu eylemleriyle ortaya çıkmışlar; böylece işgalci denetimindeki günlük yaşamı çiçeklerle felce uğratmışlardır (Tanör, 1993:702).

Türkiye'de Durum ve Gerçekleşmiş Birkaç Sivil İtaatsizlik Örneği

Türkiye'de demokratikleşmenin önündeki engellerden biri Türkiye'nin güçlü bir devlet yapısına karşılık zayıf bir sivil toplum yapısına sahip olmasıdır (Coşkun, 2007:96). Hukuk devleti uygulamalarının istendik ölçüde gerçekleştirilememesi, belirli konularda görüş açıklamalarının engellenmesi, kimi sivil itaatsizlik gösterilerinde ve toplumsal hareketlerde eylemcilerin şiddete maruz kalmaları Türkiye gibi gelişmekte olan ülkelerde sivil toplumun gelişimini engelleyen nedenler arasındadır (Dağtaş, 2008:8). Esasen yapılması gereken, kamusal konuşma sürecini aynı zamanda kamusal eyleme dönüştürerek ülkenin gidişatına yön verebilmektir (Coşkun, 2007:103). Özellikle Türkiye gibi demokrasinin tam yerleşemediği ülkelerde sivil itaatsizlik, bir hukuk devleti veya demokratik bir politik gelenek yaratacak bir araç olarak kullanılabilir.

Türkiye'de gerçekleşmiş bazı sivil itaatsizlik eylemleri şunlardır: Radyomu istiyorum, cumartesi anneleri, düşünceye özgürlük davası, TKBP'nin kuruluşuna ilişkin sivil itaatsizlik eylemleri, memurların grev yasağını delen TÖS genel

boykotu; Kürtçe yayım yasağını sistemli bir şekilde delen Kürtçe kaset, kitap, video, vb. basımı; türban yasağını bilerek çiğneyen ve cezalandırılmayı göze alan eylemler; mahkeme kararıyla müstehcen sayılıp toplatılan bir kitabın (h. Miller, Oğlak Dönencesi) başka ve çok sayıda yayınevi tarafından, müstehcen sayılan bölümler çıkartılarak fakat bunlara yer veren mahkeme kararı ile birlikte yeniden basılması; genel grev yasağına karşı “toplu vizite” eylemleri (Tanör, 1993:702). Bunlara, yakın zamanda tanık olduğumuz tekel işçileri eylemleri de eklenebilir.

Anayasa Mahkemesi'nin verdiği bir kararın belli bir azınlığın özgürlüğü üzerinde adaletsizlik ve haksızlık yarattığı gerekçesiyle “Başörtüsüne Özgürlük “ sloganıyla her ilde yapılan örgütlü yürüyüşler sivil itaatsizlik eylemleridir. Eylemler başörtüsüyle girilmesi yasak olan üniversiteler içinde yapılarak, Rawls, Dworkin, Arendt'ı uzlaştıran şekilde doğrudan sivil itaatsizlik örneği teşkil etmiştir (Sağlam, 2007:258).

Türkiye’ de devlet memurlarının sivil itaatsizlik eylemleri de dikkate değer sayıdadır. Örneğin Sakarya adliyesinde görev yapan 53 savcı ve yargıç ile 163 personel 11.4.1993 günü adliye binası önünde toplanarak protesto eylemleri gerçekleştirmişlerdir (Ökçesiz, 1994:75). Bergama eylemleri Türk demokrasisi ve sivil toplum tarihinde eşine rastlanmayan bir hareketin örneği olmuş; siyanürlü altına karşı on iki yıl mücadele veren halk, çevre bilinci ve hak arama konularındaki duyarlılıklarını göstermişlerdir (Anbarlı, 2001:325).

Yargı Karşısında Sivil İtaatsizlik ve TÖS Davaları

Sivil itaatsizliğin bir eylem kalıbı olarak pozitif hukuka uygunluğu tartışması ile bir sivil itaatsizlik eyleminin yargılama süreci sonucunda geriye dönük olarak hukuka uygun bulunması farklı durumlardır. Sivil itaatsizlik meşrulaştırıcı bir hukuksal kalıp olarak görülebildiği takdirde geriye tekil sivil itaatsizlik eyleminin yargıç tarafından meşru görülüp görülemeyeceği kalır (Ökçesiz, 2004:128).

Ralf Dreir sivil itaatsizlik eylemlerinin anayasal düzlemde temel hakların koruma alanında yer alıp almadıklarının ancak yargılama aşamasından sonra mümkün olacağını, yargılama sürecinden sonra bu anlamda hukuka uygunluklarının tespitiyle meşruluk kazanacaklarını o zamana kadar prima facie (ilk görüşte) hukuka aykırı olarak görülebileceğini ileri sürmektedir (Ökçesiz, 1994:58). Dolayısıyla hakim ve savcılar sivil itaatsizlik eylemlerinin ilk görüşte yasadışı olduğunu bildikleri kadar bu eylemlerin, en azından yargılama sonuna kadar kamuoyunda moral bir meşruluk zeminine dayandığının (Ökçesiz, 2004:128) da bilincinde olmalıdırlar. Bu durum sivil itaatsizlik eylemlerinin meşruiyetini kazanarak asıl hedeflerine ulaşmasında yargı makamının önemini açıkça göstermektedir.

Sivil itaatsizlik değerini hukuk devletinin yüksek düzeyli meşruluk talebinden alır. Hakim ve savcılar bu değere saygı duymayıp kural çiğneyeni adi suçlu olarak kovuştururlar ve olağan ceza ile cezalandırırlarsa “otoriter bir yasacılık“ zemini hazırlamış olurlar (Habermas, 1995:48). Mahkemeler sivil itaatsizliğin adi suçlarla aynı kefeye konulamayacağını görmelidirler. Kamuya açık alanda, gizlenmeden gerçekleşen yasanın açık ihlali ile gizlenen suç arasındaki ayrımı ancak sabit fikirliler görmeyebilir (Arendt, 2001:96). Dolayısıyla devlet anayasal sistemi sorgulamayan, devleti gerçek anlamda hukuk devleti olmaya çağırın sivil itaatsizler üzerinde yaptırım uygulanmaktan vazgeçilebilir (Habermas, 1995:46).

Rawls ve Dworkin'e göre ise sivil itaatsizlik eylemleri için değiştirilmiş bir ceza kovuşturması uygun olacaktır. Nihayetinde resmi makamlar dava açılıp aılamayacağına, son tahkikata geçilip geilemeyeceğine, bir mahkūmiyet kararının gerekli olup olmadığına ve duruma gōre cezanın nasıl takdir olunacağına ilişkin kararlarda yeterli hareket serbestisine sahiptir. Kısacası, hākimler protestonun anayasadaki temel ilkelerle haklı gōrūlebilecek sivil itaatsizlik eylemlerini cezalandırmaktan vazgeçebilir veya en azından sınırlı bir cezaya razıdır (Rawls, 2001:72).

Ceza hukuku doktrinine gōre bu eylemlerde hukuka uygunluk nedenlerinin bulunması çok zor. Yalnızca failin gūdūsüne bakılarak saikin iyi olduđuna karar verilebilir, saik dolayısıyla ceza indirilebilir (Selçuk, 1993:706; Artuk, 1993:727). Ancak farklı bir örnek olarak 1969 đretmen boykotu gōsterilebilir.

TS ve İLK-SEN Genel Merkezleri, 15-18 Aralık 1969 tarihleri arasında, 4 gūnlük bir uyarı boykotu yapmaya karar verirler. 15 Aralık 1969 tarihli TS gazetesinde belirtilen gerekerlerle 4 gūn sūren boykot eyleminde bulunulur (Artuk, 1993:725).

İllerin yarısında valiler eylem hakkında herhangi bir işlem yapmamış, yapan valiler savcılarının "kovuşturmaya yer olmadığı" kararlarıyla karşılaşmışlardır. Açılan az sayıda davada ise yargıçlar beraat kararı vermişlerdir (Sarihan, 1999:65). Verilen beraat kararlarını Yargıtay onamıştır (Selçuk, 1993:706). Ancak bakanlığın idari soruşturmasından dolayı çok sayıda öğretmene idari yaptırım uygulanmıştır. Açılan davalarda boykot nedeniyle getirilen būtūn yaptırımlar için Danıştay'ın yūrūtmenin durdurulması kararları verdiği haberleri TS gazetelerinde yayımlanmıştır (Sarihan, 1999: 66).

Nevřehir asliye ceza mahkemesi, đretmen boykotunun grev olmadığını, haksızlıklara karşı bir protesto niteliği taşıdığını şöyle belirtmektedir:"... grev dolayısıyla iři bırakmaktaki amacın, işverenle olan mūnasebetlerde "iktisadi ve sosyal durumu korumak ve dūzenlemek olması şarttır... İktisadi ve sosyal ve özlük durumlarla ilgili olmayan diğer nedenler ise, ulusal problemlerdir ve kanunda grev amaçları meyanında belirtilmemiştir... 4 gūn sūreyle gōreve gitmeyen öğretmenlerin bu davranışları "boykot" deyimini ile ifade edilmiştir. Boykot, kendilerine gōre haklı ve hukuki olan isteklerinin yerine getirilmesini kınayan kimselerin, bu isteklerinin yerine getirilmesini sağlamak amacını ile başvurmak zorunda kaldıkları bir protesto, bir direnme hareketidir. Boykotu ve boykotular bu davranışları ile bu isteklerinin gerçekleşmesini sağlamak değil, bu isteklerini anlatmak ve yetkili organları uyarmak gayesini gūderler. Boykot, iřte bu yōnūyle de grevden ayrılır... maznunun boykot olarak isimlendirilen davranışlarında, grev suunun unsurları yoktur." (Artuk, 1993:726)

Ermenek asliye ceza mahkemesinin kararı řu şekildedir: "...öğretmenlere yōnelen baskıların ortadan kaldırılması, gereki bir eğitim politikası gūdūlmesi gibi amaçlarla eylem yaptıklarından "grev" yapmış sayılmazlar. Sefalet çeken işçinin grev hakkını kullanması gibi, aynı durumdaki memurun da bazı patlamalar gōsterme hakkı vardır. Bu, "modern cemiyetin icaplarından" dır ve Anayasa'nın verdiği bir haktır." (Sarihan, 1999: 67).

Tavşanlı asliye mahkemesi kararında "...öyle ise sanıklar hakkında beraat kararı vermek, hem bugūnün gerçek adalet anlayışı, hem de ceza hukukunun temel ilkeleri bakımından uygun ve adaletli bir özūm olacaktır..." (Artuk, 1993:727)

diyerek adalet anlayışını, temel ilkeleri gerekçe göstermiştir. Ergani asliye ceza mahkemesi kararı da aynı yöndedir.

Sonuç olarak mahkemeler, "hukukun temel ilkeleri", "modern toplumun icapları", "gerçek adalet anlayışı", "gerçek demokrasi" gibi kavramlara dayanarak öğretmenleri korumuşlardır. Görülüyor ki hukuk devletinde sivil itaatsizlik ceza yasaları ile değil, anayasa ve insan hakları hukuku ile kavranabilir (Çağlar, 1993:651).

Sivil itaatsizlik, Kolluk Kuvveti ve Şiddet

Kolluk gücü hak talebiyle yaptığı her türden düzenlemeci işlemlerinde hukuk yaratır. Kolluk gücünün amaçları her zaman hukukun amaçlarıyla örtüşmeyebilir. Kolluk gücünün "hukuku", devletin amaçlarının belki çaresizlikten, belki de her hukuk düzenindeki iç bağlantılarından dolayı, artık hukuk düzeni aracılığıyla güvence altına alınmadığı noktaya denk gelmektedir (Benjamin, 2011:29). Günümüzde polis güç kullanarak yasayı uygulamakla, dolayısıyla onu korumakla yetinmemekte, adli durumun açık olmadığı durumlarda da güvenliği sağlama gerekçesiyle müdahalelerde bulunmaktadır (Derrida, 2010:104).

Sivil itaatsizliğin anarşiye varacak boyutu görmezden gelinemez (Aliefendioğlu, 1993:683). Ancak yurttaşların adalet tasarımları arasında pratik olarak yeterli bir uyum mevcutsa ve sivil itaatsizliğe başvurma haklarına saygı gösteriliyorsa anarşi tehlikesi kalmayacaktır (Rawls, 2001:74). Ayrıca unutulmamalıdır ki meşru sivil itaatsizlik ülke içi barışı tehdit ediyor gibi görünüyorsa bunun sorumlusu protestoculardan çok otoriteyi ve iktidarı kötüye kullanarak böyle bir muhalefete yol açanlardır (Rawls, 2011:181).

Sivil itaatsizlik eylemleri gerçekleştirilirken fiilen bir zor veya silahlı güce başvurulmadığı sürece bu eylemlerin potansiyel şiddet barındırdığı görüşü gerçekçi değildir (Karatay, 2011:221). Dolayısıyla, kolluk güçlerinin eylemlerde, sivil itaatsizlere olağan suçlulara davrandığı gibi davranmasının gerekçesini bu oluşturamaz.

Türkiye' de kimi temelde haklı sayılabilecek sivil itaatsizlik eylemleri sert tepkilere maruz kalabilmektedir (Aliefendioğlu, 1993:683). Meydana gelen şiddet eylemleri ise çoğu kez güvenlik güçlerinin müdahalesi sonrası ortaya çıkan kontrolsüz gösteriler olarak belirtilmektedir (Karatay, 2011:221). Eylemlere kolluk gücünün sert müdahalesi ve sonrasında eylemcilerin şiddet yanlısı gösterilmeleri sivil itaatsizliğin uygulanma koşulları engelleyecektir.

Sonuç

Modern devletlerde toplum düzeninden sorumlu olan siyasi iktidar ve dolayısıyla şiddete eğilimleri denetlenecek olanlar yönetilenlerdir. Siyasi iktidar bu denetimi hukukla gerçekleştirir. Bu nedenle hukuk toplumdaki siyasi yapıdan ayrı düşünülemez. Dolayısıyla hukuk, soyut, biçimsel, tarafsız ve uzmanların tekelinde olan bir yapı olmaktan çıkarılmalıdır. Hukukun, siyasetle beraber düşünülerek, sahip olduğu tarafsız alanlarının yeni katılımcılara, siyasal ortaklıkta söz sahibi olamayanlara açılması ve bunun için kamusal bir tartışma alanının inşa edilmesi gerekir (Ergül, 2010:35). Herhangi bir ideolojik birlikteliği gerektirmeyen sivil itaatsizlik eylemleri, taban inisiyatifine dayanan demokratik örgütlenme özelliğiyle, anayasal bir yapıda yurttaşlar arası kamusal iletişimi sağlayarak hukukun tarafsız alanlarının yeni katılımcılara açılmasını, halkın siyasal ortaklıktan

pay almasını, çoğulcu bir demokrasinin oluşmasını sağlayabilecek bir siyasi eylem tarzıdır.

Sivil itaatsizlik, ağır haksızlıkların olduğu durumlarda koşulsuz bir itaat veya isyan seçeneklerinden ayrılan üçüncü bir yol olarak sunulabilir. Demokratik hukuk devleti olduğunu iddia eden bir devletin, doğası itibariyle şiddetsizliği savunan ve tek amacı meşru değişiklik taleplerini gündeme taşımak olan sivil itaatsizliğe olanak tanımaması, şiddetsiz hak arama yollarının engellenmesinden ve bu yolla sesini duyuramayanların şiddet yanlılarına dönüştürülmelerinden başka bir amaca hizmet etmeyecektir. Kolluk güçlerinin tepkilerinin kontrol altına alınması, yargı organlarının takdir ve yetkilerini kullanırken bu hakkın kullanımını ortadan kaldırmaması, sivil itaatsizliğin meşru görülebilmesi, dolayısıyla demokraside düzeltici işlev görmesi için gerekli ortamı sağlayacaktır.

Kaynakça

Kitap:

Coşkun, M. K. (2007). *Demokrasi Teorileri ve Toplumsal Hareketler*, Ankara: Dipnot Yayınları.

Kapani, M. (2007). *Politika Bilimine Giriş*, Ankara: Bilgi Yayınevi.

Ökçesiz, H. (1994). *Sivil İtaatsizlik*, İstanbul: AFA Yayınları.

Yakupoğlu, M. M. (1997). *Ahlak ve Şiddet*, İstanbul: Göçebe Yayınları.

Çeviri kitap:

Arendt, H. (1997). *Şiddet Üzerine*. Çev.: Bülent Peker. İstanbul: İletişim yayıncılık.

Habermas, J. (1995). *Sivil İtaatsizlik*. Çev.: Hayrettin Ökçesiz. İstanbul: AFA Yayınları.

Derleme kitap içinde bölüm/makale:

Arendt, H. (2001). *Sivil İtaatsizlik*. İçinde: Yakup Coşar(Ed.), Kamu Vicdanına Çağrı Sivil İtaatsizlik (s. 77-108). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.

Benjamin, W. (2010). *Şiddet Üzerine*. İçinde: Aykut Çelebi (Ed.), Şiddetin Eleştirisi Üzerine (s. 19-42). İstanbul: Metis Defterleri.

Coşar, Y.(2001). *Sivil İtaatsizlik*. İçinde: Yakup Coşar(Ed.), Kamu Vicdanına Çağrı Sivil İtaatsizlik (s. 9-28). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.

Çelebi, A. (2010). *Şiddete Karşı Siyaset Hakkı*. İçinde: Aykut Çelebi (Ed.), *Şiddetin Eleştirisi Üzerine* (s. 215-255). İstanbul: Metis Defterleri.

Derrida, J. (2010). *Yasanın Gücü: Otoritenin Mistik Temeli*. Aykut Çelebi (Ed.), *Şiddetin Eleştirisi Üzerine* (s. 43-133). İstanbul: Metis Defterleri.

Dağtaş, E. (2008). *Giriş yazısı*. İçinde: Erdal Dağtaş (der.), *Türkiye’de Sivil İtaatsizlik Toplumsal Hareketler ve Basın* (s. 7-23). Ankara: Ütopya Yayınevi.

Galtung, J. (2001). *Gandhi ve Alternatif Hareket Teoride Satyagraha-Normlar*. İçinde: Yakup Coşar(Ed.), *Kamu Vicdanına Çağrı Sivil İtaatsizlik* (s.209-223). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.

Ökçesiz, H. (1995). *Sivil İtaatsizlik Kavramı ve Olgusu*. İçinde: Hayrettin Ökçesiz(Çev.), *Sivil itaatsizlik* (s. 7-22). İstanbul: AFA Yayınları.

Rawls, J. (2001). *Sivil İtaatsizliğin Tanımı ve Haklılığı*. İçinde: Yakup Coşar(Ed.), *Kamu Vicdanına Çağrı Sivil İtaatsizlik* (s. 54-68). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.

Toker, N. (2008). *Vicdani Red, Sivil İtaatsizlik ve Antimilitarizm: İtaat etmeme ve Direnme*. İçinde: Ö. H. Çınar; C. Üsterci(der.), *Çarklardaki Kum: Vicdani Red* (s.79-94). İstanbul: İletişim Yayıncılık.

Dergiler:

Aliefendioğlu, Y. *T. C Anayasalarında Devlet Anlayışı*. *Argumentum Dergisi*.(36-41. sayı).

Allen, M. (2001). *Sivil İtaatsizlik ve Terörizm- Müzakereci Demokrasinin Sınırlarını Tanımak*. *Cogito* (67. sayı).

Anbarlı, Ş. (2001). *Bir Pasif Direnme Modeli Olarak Sivil İtaatsizlik*, C.Ü. İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi (1. sayı).

Artuk, M. E. (1993). *Sivil İtaatsizlik ve Ceza Hukuku*. *Argumentum Dergisi*. (36-41. sayı).

Coşkun, V. (2002). *Direnme Hakkı*, *Hukuk Felsefesi ve Sosyolojisi Arkivi* (5. sayı).

Çağlar, B. (1993). *Açılış*. *Argumentum Dergisi*.(36-41. sayı).

Ergül, S. (2010). *Adalet, Hak ve Şiddet Kavramları Üzerinden Hukuku Düşünmek*, *Hukuk Felsefesi ve Sosyolojisi Arkivi* (20. sayı).

Gülenç, K. (2010). *Hukuk ve Şiddetin “Hayaletimsi” Birlikteliğinin Benjaminci Eleştirisi Üzerine Bir İnceleme*. Hukuk Felsefesi ve Sosyolojisi Arkivi (20. sayı).

Gürler, S. (2010). *Sokrates’in Savunması ile Kripton Diyaloğunun Hukuka İtaat Yükümlülüğü Açısından Karşılaştırılması*. Hukuk Felsefesi ve Sosyolojisi Arkivi (20. sayı).

Karatay, A. (2011). *Kürtlerin Sivil Alan Hareketi ve Sivil İtaatsizlik: Yeni Bir Karşılama*. Cogito (67. sayı).

Ökçesiz, H. (1993). *Sivil İtaatsizliğin Bir Öncüsü: Sokrates*. Argumentum Dergisi. (36-41. sayı).

Ökçesiz, H. (2004). *Hukuk Devletinde Direnme Hakkı*, Hukuk Felsefesi ve Sosyolojisi Arkivi (10. sayı).

Rawls, J. (2011). *Sivil İtaatsizliğin Gerekçelendirilmesi*. Cogito (67. sayı).

Sağlam, R. (2007). *Bir Sivil İtaatsizlik Örneği Olarak Vicdani Red*. Hukuk Felsefesi ve Sosyolojisi Arkivi (16. sayı)

Selçuk, S. (1993). *Ceza Hukuku Açısından Sivil İtaatsizlik*. Argumentum Dergisi. (36-41. sayı).

Tanör, B. (1993). *Anayasa Hukuku Açısından Sivil İtaatsizlik*. Argumentum Dergisi (36-41. sayı).

Online makale:

Sarıhan, A. (1999). Hukuk Açısından 1969 Büyük Öğretmen Grevi, <http://e-kutuphane.egitimsen.org.tr>.